

ИРАНДАҒЫ ХИКМЕТ ПЕН ФИЛОСОФИЯ ДӘСТҮРІНІҢ ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ИСФАХАН МЕКТЕБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Г.К. Кудайбергенова¹, Д.М. Кокеева²

АНДАТПА

Бұл мақала Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуын және осы үдерістің нәтижесі ретінде қалыптасқан Исфahan философиялық мектебінің ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға арналған. Зерттеуде ислам философиясы тарихындағы шешуші кезең болып саналатын Сафәви дәуіріндегі интеллектуалдық ахуал, философиялық ойдың институционалдануы және хикметтің дербес теориялық жүйе ретінде орнығуы қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада Иран философиясындағы машайхтік (перипатетизм), ишрактік (иллюминационизм) және ирфани-теориялық бағыттардың өзара ықпалдастығы мен синтезі талданады. Зерттеудің өзегін Исфahan мектебінің жетекші өкілдері – Мирдамад пен Садр ад-дин Ширази (Молла Садра) қалыптастырған философиялық тұжырымдар құрайды. Әсіресе Молла Садра негіздеген трансцендентті хикмет (حکمت متعالیه/хикмет-е мутаалия) ілімі аясында субстанциялық қозғалыс (الحركة الجوهرية/харакат-аль-джаухар), болмыстың асылдығы (أصالة الوجود/асалат ал-вужуд), гносеология (اتحاد العقل والمعقول), әлемнің пайда болу мәселелері жан-жақты талданады. Бұл қағидалар философия мен діннің, ақыл мен уахидың өзара бірлігін көрсететін тұтас дүниетанымдық жүйе ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Исфahan мектебінің Иран философиясы тарихындағы орнын, ал «хикмет-е мутаалияның» исламдық философиялық ойдың ең кемел үлгілерінің бірі екенін негіздеуге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуын жүйелі түрде талдап, Исфahan мектебінің қалыптасуы мен оның ислам философиясындағы орны мен маңызын кешенді түрде ашып көрсету болғандықтан, ислам философиясындағы «хикмет» ұғымының мазмұнын және оның тарихи эволюциясын айқындау, Исфahan мектебінің қалыптасуына әсер еткен зияткерлік, діни және әлеуметтік факторларды талдау және Мирдамад, Мир Фендерски сынды Исфahan мектебінің алғашқы өкілдерінің философиялық ұстанымдарын саралау әрі Молла Садраның «хикмет-е мутаалия» ілімінің теориялық негіздерін және оның жаңашыл қырларын ашу мақсат етілді.

Түйін сөздер: Иран философиясы, Исфahan мектебі, хикмет-е мутаалия, Мир Дамад, Мир Фендереский, Молла Садра.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Д.М. Кокеева,
dmkbuddy@gmail.com

Сілтеме:
Кудайбергенова Г.К., Кокеева Д.М. Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуы және исфahan мектебінің қалыптасуы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №4(110). – Б. 27-37. – DOI: 10.48010/zeth2d03

Ашық қолжетімділік
© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 30/04/2026
Қабылданды: 07/09/2026
Онлайн жарияланды: 30/10/2026

Историческо-теоретическое развитие традиции хикмет и философии в Иране и формирование исфahanской школы

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ историко-теоретического развития традиции хикмет (мудрости) и философии в Иране и последующего становления исфahanской философской школы. В исследовании рассматривается интеллектуальная ситуация в эпоху Сефевидов – ключевым периодом в истории исламской философии, а также институционализация философской мысли и становление хикмет как самостоятельной теоретической системы. В статье также анализируется взаимодействие и синтез машайхского (перипатетизма), ишракийского (иллюминационизма) и ирфано-теоретического направлений в иранской философии. В основе исследования лежат философские высказывания ведущих представителей исфahanской школы – Мирдамада и Садр ад-Дина Ширази (Моллы Садры). В частности, в рамках учения о трансцендентальной мудрости (حکمت متعالیه/хикмет-е мутаалия), основанного Моллой Садрой, были рассмотрены вопросы субстанционального движения (الحركة الجوهرية/харакат-аль-джаухар), благородства бытия (أصالة الوجود/асалат ал-вужуд), эпистемология (اتحاد العقل والمعقول)/Иттихад аль-акил уа аль-макууль, а также возникновение мира. Эти принципы рассматриваются как целостная мировоззренческая система, отражающая взаимное единство философии и религии, разума и откровения. Результаты исследования

позволяют определить место исфаханской школы в истории иранской философии и тот факт, что «хикмет-е мутаалия» является одним из наиболее совершенных примеров исламской философской мысли.

Цель исследования заключается в систематическом анализе историко-теоретического развития традиции хикмет и философии в Иране, всестороннем раскрытии формирования исфаханской школы, ее места и значения в исламской философии, определении содержания понятия «хикмет» (мудрость) в исламской философии и его исторической эволюции, анализе интеллектуальных, религиозных и социальных факторов, повлиявших на формирование исфаханской школы, анализе философских позиций первых представителей данной школы, таких как Мирдамад и Мир Фендерски, а также выявлении теоретических основ доктрины «хикмет-е мутаалия» Моллы Садры и ее новаторских аспектов.

Ключевые слова: иранская философия, школа Исфахана, хикмет-э мутаалия, мир Дамад, Мир Фендерески, МоллаСадра.

The Historical-Theoretical Development of the Hikmet and Philosophical Tradition in Iran and the Formation of the Isfahan School

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the historical and theoretical development of the tradition of wisdom and philosophy in Iran, as well as the distinctive features of the Isfahan philosophical school that emerged from this process. The study examines the intellectual climate of the Safavid period, which is considered a decisive stage in the history of Islamic philosophy, the institutionalization of philosophical thought, and the establishment of wisdom as an independent theoretical system. It also analyzes the interaction and synthesis of the Peripatetic, Illuminationist, and Irfani-theoretical traditions within Iranian philosophy.

The core of the research consists of the philosophical concepts developed by the leading representatives of the Isfahan school, Mir Damad and Sadr ad-Din Shirazi (Mulla Sadra). In particular, Mulla Sadra's concept of transcendent wisdom (حکمت متعالیه), substantial motion (الحركة الجوهرية), the primacy of existence (أصالة الوجود), epistemology (اتحاد العققل والمعقول), and the problem of the origin of the world are examined in detail. These principles are considered an integrated worldview that demonstrates the unity of philosophy and religion, as well as reason and revelation. The findings demonstrate the place of the Isfahan school in the history of Iranian philosophy and affirm that "transcendent wisdom" represents one of the most perfected forms of Islamic philosophical thought.

The aim of the study is to systematically analyze this tradition and to comprehensively reveal the formation, role, and significance of the Isfahan school. It also clarifies the concept and historical evolution of "wisdom," examines the intellectual, religious, and social factors influencing the school's emergence, analyzes the views of early representatives such as Mir Damad and Mir Fendereski, and explores the theoretical foundations and innovative aspects of Mulla Sadra's concepts.

Keywords: Philosophy of Iran, Isfahan School, Hikmat al-Muta'aliyah, Mir Damad, Mir Fendereskii, Mulla Sadra.

Кіріспе

Иран өркениетінің интеллектуалдық тарихында хикмет пен философия ерекше орын алады. Бұл дәстүр тек жекелеген философиялық идеялар жиынтығы ғана емес, сонымен қатар дүниені, болмысты, адам мен Құдай арасындағы байланысты тұтас түрде түсіндіруге ұмтылған терең теориялық жүйе болып қалыптасты. Ислам дәуірінде Иран аймағы философиялық ойдың ең ірі орталықтарының біріне айналып, мұнда көне грек философиясы, исламдық уахи ілімі және ирандық рухани-мәдени мұра өзара ықпалдасып, жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Осы үдерістің шарықтау шегі ретінде XVII ғасырда қалыптасқан Исфахан философиялық мектебі танылады.

Хикмет ұғымы исламдық ойлау жүйесінде тек «даналық» мағынасымен шектелмейді. Ол ақылдық дәлел, рухани тәжірибе және уахи негізіндегі білімді біртұтас құрылымда ұштастыратын әмбебап таным тәсілі ретінде қолданылады. Осы тұрғыдан алғанда, Ирандағы философия тарихын хикмет дәстүрінен бөліп қарастыру мүмкін емес. Әсіресе Сефеви дәуірінде философия, калам,

тәпсір және ирфан бір интеллектуалдық кеңістікте дамып, хикметтің синтетикалық сипатын айқын көрсетті.

Исфахан мектебінің қалыптасуы кездейсоқ құбылыс емес. Бұл мектеп ұзақ тарихи дамудың, философиялық мектептер арасындағы пікірталастар мен теориялық дағдарыстардың нәтижесінде дүниеге келді. Машшай философиясының ұғымдық қатаңдығы, ишрақ ілімнің нұр мен интуицияға негізделген онтологиясы және ирфан танымның экзистенциялық тереңдігі Исфахан мектебінде жаңа деңгейде тоғысты. Мирдамад бастаған бұл бағытты Молла Садра өзінің «хикмет-е мутаалия» жүйесі арқылы кемеліне жеткізді.

Қазіргі кезеңде ислам философиясы мен хикмет дәстүрін жүйелі түрде қайта зерделеу гуманитарлық ғылымдардағы маңызды бағыттардың біріне айналып отыр. Әсіресе Иран аумағында қалыптасқан хикметтік-философиялық мектептердің, соның ішінде Исфахан мектебінің тарихи-теориялық дамуын кешенді тұрғыдан талдау өзектілігімен ерекшеленеді. Бұл мектеп ислам философиясының ішкі эволюциясында шешуші рөл атқарып,

перипатетизм, ишрақ (иллюминационизм), калам және сопылық ойлау жүйелерін біртұтас интеллектуалдық синтезге біріктіргені белгілі. Мұндай синтездің шарықтау шегі МоллаСадра негізін қалаған хикмет-е мутаалия ілімінде көрініс тапқанын білеміз.

Қазіргі философиялық дискурста батыстық онтология мен метафизика үстемдік етіп отырған жағдайда, Исфакан мектебінің идеялары болмыс, таным, уақыт, қозғалыс, дін мен ақыл арақатынасы секілді әмбебап мәселелерді балама әрі терең тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл мектептің өкілдері көтерген «болмыстың түпкілікті негізі», «болмыстың үнемі жаңарып отыруы», «ақыл мен уахидың үйлесімі» сияқты мәселелер қазіргі дін философиясы мен мәдениет философиясы үшін де өзекті.

Мақаланың ғылыми жаңалығы бірнеше қырдан көрінеді. Біріншіден, Исфакан мектебінің философиялық дәстүрі Ирандағы хикмет тарихының дербес әрі тұтас кезеңі ретінде жүйелі түрде қарастырылады. Екіншіден, Мирдамад, Мир Фендерски және Молла Садра арасындағы идеялық сабақтастық пен теориялық айырмашылықтар бір интеллектуалдық желі аясында талданады. Үшіншіден, «хикмет-е мутаалия» ілімінің жаңашылдығы тек философиялық синтез ретінде ғана емес, болмысты динамикалық процесс ретінде түсіндіретін онтологиялық төңкеріс ретінде негізделеді. Төртіншіден, субстанциялық қозғалыс қағидасының «әлемнің жаратылуы» мәселесін шешудегі рөлі заманауи философиялық категориялар тұрғысынан қайта пайымдалады.

Әдіснама

Бұл зерттеу Ирандағы хикмет пен философия дәстүрінің тарихи-теориялық дамуын және Исфакан философиялық мектебінің қалыптасуын кешенді талдауға бағытталғандықтан, зерттеу әдіснамасы тарих, философия және дінтану ғылымдарын тоғыстыратын пәнаралық сипатта жүргізіледі. Зерттеуде *тарихи-генетикалық әдіс* арқылы ислам философиясындағы хикмет ұғымының қалыптасуы мен эволюциясы, сондай-ақ, Сафәви дәуіріндегі зияткерлік ортаның философиялық ойға ықпалы қарастырылды. Бұл тәсіл Исфакан мектебінің пайда болуына әсер еткен әлеуметтік, діни және мәдени факторларды айқындауға жол ашады. *Жүйелік және құрылымдық талдау*

әдістері негізінде машшайлік, ишрақи және ирфани бағыттардың өзара ықпалдастығы мен синтезі зерттеледі. *Салыстырмалы-философиялық әдіс* арқылы Мирдамад, Мир Фендерски және Молла Садраның көзқарастары салыстырылып, Исфакан мектебінің ерекшеліктері мен ислам философиясындағы орны нақтыланады. *Герменевтикалық және мәтіндік-дискурсивтік талдау әдістері* Молла Садраның «хикмет-е мутаалия» іліміндегі негізгі ұғымдарды (субстанциялық қозғалыс, таным бірлігі, әлемнің жаратылысы) тарихи-мәдени контекстте терең түсіндіруге мүмкіндік берді. Аталған әдістердің зерттеу барысында қолданылуы Исфакан мектебінің теориялық негіздерін жүйелі түрде талдап, оның ислам философиясындағы маңызын ғылыми тұрғыда негіздеуге болады.

Негізгі бөлім

Ежелгі Иран жері адамзат тарихының алғашқы кезеңдерінен бастап ғылым, білім және хикмет саласында көрнекті тұлғаларды тәрбиелеп шығарған аймақ ретінде танылды. Бұл дәстүр ислам дәуірінде жаңа мазмұнмен толықтырылып, фикһ, хадис, тарих, калам, философия және хикмет салаларында кемел ойшылдардың қалыптасуына негіз болды. Ислам өркениетінің ғылыми-мәдени дамуында ирандық ғұламалардың орны ерекше.

Исламдық хикмет пен философия тарихында Ибн Сина, Шаһаб ад-дин Сухраварди, Хожа Насыр ад-дин Туси және Садр ад-дин Ширази (Молла Садра) сынды ойшылдардың еңбектері іргелі маңызға ие. Бұл ойшылдар философиялық танымның тек грек мұрасымен шектелмей [1, 303-310 бб.], шығыстық, соның ішінде ирандық даналықпен терең сабақтастықта дамығанын дәлелдеді.

Кейбір зерттеушілер платондық философиялық ойдың түп-тамырларын ежелгі Иран даналығымен байланыстырады. Осы интеллектуалдық мұра ислам дәуіріндегі ирандық философтардың дүниетанымына әсер етіп, грек философиясы мен шығыстық хикметтің синтезін қалыптастырды. Бұл синтезді жүйелі түрде жүзеге асырған тұлға – Шаһаб ад-дин Сухраварди болды [2, 75 б.].

Сухраварди Шығыс пен Батыс философиясының негіздерін бір арнаға тоғыстырып, ирандықтардың интуитивтік хикметін (حکمت ذوقی) гректердің дәлелдік хикметімен (حکمت برهانی) ұштастырды. Осы

интеллектуалдық ізденістің нәтижесінде «Хикмет әл-ишрақ» – حکمت الاشراق ілімі қалыптасты. Ол ежелгі ирандықтардың нұр хикметін пайғамбарлық даналықпен байланыстыра отырып, ишрақ философиясын символдық тіл арқылы түсіндірді. Сухраварди үшін нұр мен зұлмат категориялары мәжусилік немесе манихейлік ілімдерге емес, илаһи хикметке негізделген әмбебап метафизикалық қағидалар [3, 34 б.].

Ишрақ философиясы ислам әлемінде кең таралып, машшаи философиясымен (перипатетизм) қатар дамыды және кейін Молла Садраның «хикмет-е мутааллия – حکمت متعالیه» мектебінде оның құрамдас бөлігіне айналды.

Батыс зерттеушілерінің бір бөлігі Ибн Рушдтың дүниеден өтуін ислам философиясының аяқталуы ретінде қарастырғанымен, Иран жерінде философиялық ой тоқтаған жоқ [4, 01 б.]. Керісінше, философияның интеллектуалдық орталығы Батыс ислам әлемінен Шығысқа, нақтырақ айтқанда Иранға ауысты. Сухравардидің «ишрақ» мектебінің қалыптасуы ислам философиясында жаңа кезеңнің басталуына жол ашты десек болады.

Иранда философиялық ойдың дамуы Ибн Арабидың ирфаны, Хожа Насыр ад-дин Тусидің философия мен кәламды (сөз, пайым) ұштастыруы, Мир Дамад пен Молла Садраның ілімдері арқылы тереңдей түсті. Әсіресе, Сефевилер дәуірі Ирандағы философиялық және хикметтік ойдың қайта өрлеу кезеңі болды.

Сефеви мемлекетінің құрылуы он екі имамдық шиит мазхабының ресми дін ретінде орнығуына алып келіп, ислам ғылымдарының дамуына тұрақты саяси-әлеуметтік негіз қалады. Бұған дейін шииттік ғылыми орталықтар саяси қысым мен тұрақсыздық жағдайында дамыса, Сефевилер билігі кезінде ғылыми орталықтар еркін қалыптасып, жүйелі түрде дами бастады. Осы кезеңде Иранға ислам әлемінің әр түкпірінен ғалымдар жиналып, фикһ, хадис, философия және кәлам салаларында ірі мектептер қалыптасты. Фикһ саласында Моһағәз Карки Ардабили мектебі пайда болса, философия саласында Мир Дамад, Мир Фендрески және Молла Садра бастаған интеллектуалдық бағыт орнықты.

Философия бұл дәуірде фикһ және хадиспен қатар дамып, рационалды ғылымға деген сұраныс артты. Кейбір зерттеушілер Сефеви кезеңінде философия әлсіреді

деп тұжырымдағанымен, бұл пікір тарихи деректермен расталмайды. Керісінше, дәл осы кезеңде Исфахан философиялық мектебі қалыптасып, ислам философиясының жаңа бағыты – «хикмет-е мутааллия» түпкілікті жүйеленді [5, 83 б.].

Исфahanның философиялық мектебі – Сефеви әулетінің шахы I Аббас дәуіріндегі философиялық және мистикалық (ирфани) ілімінің мәнін ашу үшін құрылған мектеп. Исфahанның философиялық мектебі атауын француз философы, ирантанушы Анри Корбен және ирандық ғалым Сейид Хусейн Наср енгізген [6, 15 б.]. Шейх Бахаи, Мир Дамад, Мир Фендрески және Молла Садра тек дін ғұламалары ғана емес, сонымен қатар философия, математика, астрономия және сәулет өнерінде де көрнекті жетістіктерге жетті. Исфahан қаласының сәулеттік ғимараттары осы интеллектуалдық өрлеудің материалдық көрінісі ретінде бүгінге дейін сақталған.

Сефеви дәуіріндегі философиялық ойдың дамуына бірнеше фактор әсер еткені белгілі. Біріншіден, шииттік биліктің орнауы діни және интеллектуалдық еркіндікке жол ашты. Екіншіден, шиит ғалымдарының өз сенімдерін қорғау және басқа діни ағымдармен пікірталас жүргізу қажеттілігі философиялық және кәламдық зерттеулерді күшейтті. Үшіншіден, еуропалық миссионерлердің әрекеті шиит ғалымдарын рационалды дәлелдерге сүйенген философиялық қорғанысқа итермеледі. Төртіншіден, Иран жеріндегі бұрыннан қалыптасқан философиялық дәстүр жаңа интеллектуалдық серпіннің негізі болды [6, 26 б.].

Исфahан философиялық мектебі Сефеви дәуірінде рационалды және нақты ғылымдардың (математика, физика) орталығына айналды. Бұл мектеп шамамен бір жарым ғасыр бойы белсенді жұмыс істеп, ислам философиясының дамуына шешуші ықпал етті. Молла Садраның философиялық жүйесі дәл осы ортада қалыптасып, болмыс, таным және діни ақиқат мәселелерін жаңа деңгейде түсіндіруге мүмкіндік берді.

Философия мен кәлам арасындағы айырмашылық бұл кезеңде әдіснамалық тұрғыда айқындалды. Философия «бурһандық» (логика мен ақыл) дәлелдерге, ал кәлам жадалдық тәсілге (ой-пікірді талқыға салу, сұрақ-жауап, дауласып, пікір алмасу) негізделгенімен, шиит ойшылдары бұл екі саланы қарсы қоймай, бірін-бірі толықтыратын таным формалары ретінде

қарастырды. Ақыл мен уахи арасындағы үйлесім ислам философиясының негізгі қағидасына айналды [7, 106 б.].

Исфахан философиялық мектебі – исламдық хикмет тарихындағы ең кемел интеллектуалдық синтездердің бірі. Ол философия, кәлам, ирфан және шариятты бір жүйеде тоғыстырып, ислам философиясының кейінгі дамуына бағыт-бағдар берді.

Мир Дамад тек фикһ, хадис сияқты дәстүрлі ілімдерде ғана емес, математика мен астрономия сияқты ілімдерінде де шебер болды. Философия мен кәлам ілімдері бойынша маңызды еңбектер қалдырған. Оның ең маңызды философиялық еңбегі – «قبسات حق اليقين في حدود العالم-Қабасат», кейінгі философтар оған түсініктеме мен шолулар жазған. Ал, «صراط المستقيم-сират әл-мустақим», «الافق المبین-әл-афоқ әл-мубин», «الحبل المتين-әл-һаббәл мутин», «جذوات-джазуат» және «تقويم الايمان-тақвим әл-иман» кітаптары оның философиялық көзқарастарын көрсетеді. Фикһ пен хадистер түсініктемелерінде де көптеген философиялық мәселелерге тоқталған. Ол парсы және араб тілдерінде өлең жазған, оған «ишрақ» деген қаламгерлік лақап ат қолданған [8, 52 б.].

Мир Дамад өзінің философиялық білімін Әбделали Қарки, Хусейн бен Әбделсамад Әамили, Шейх Бахай және Сейид Нұрәлдин Әли Мұсауи Әамилидан алған. Оның философиялық тұлғасы Қазвиндегі философиялық орталықта қалыптасқан. Сонымен қатар, ол Шираздағы Джалал әд-Дин Дауаниден және сол орталықтағы басқа философтардан дәріс алған болуы мүмкін.

Аббас әулетінің тарихшысы, Мир Дамадтың замандасы, оны былай дәріптейді: «Ақыл және дәстүрлі ілімдерде өз дәуірінің алдыңғысы... Шындық пен рухани кемелділіктің барлық қырларын қамтиды, адамның ішкі сезімдері мен көкжиектерін ашады. Көптеген дәстүрлі ілімдер мен сирек ғылымдарда (математика, фикһ, түсіндіру, хадис) жоғары дәрежеге жеткен, фикһ зерттеушілері оның фәтуаларын мойындаған. Ол дәуір философиясының таңдаулы өкілі, құлшылық пен тақуалықта жоғары дәрежеге жеткен» [8, 163 б.].

Молла Садра да ұстазы Мир Дамадты зор құрметпен еске алады: «Менің ұстазым – діни ілімдерде, Құдай ғылымында, шындыққа жетуде және сенім негізінде білікті, ең ізгі, нұр шашқан ғалым, қасиетті,

ең таза, Құдайлық даналыққа ие, Раббани фикһ шебері... Уақыт белгілері ғажайып, аты Мухаммад, Бағер әл-Дамад Хусейни» [9, 072 б.]. Мир Дамад Исфахан философиялық орталығының басты тұлғасы болып, дәл осы ойларының арқасында бұл орталық қалыптасып, жұмысын бастаған. Оның философиялық дәрістері арқылы көптеген шәкірттер тәрбиелеген. «Шифа», «Ишарат» және «Қабасат» сияқты еңбектерді зерттеп, түсіндірген шәкірттері – Молла Садра, Шейх Бахаи, Шамсаи Гилани, Халил Ғазвини, Сейид Ахмад Алави – осы орталықтың көрнекті тұлғалары еді.

Мир Дамадтың философиялық бағытында Ибн Сина философиясы мен ишрақ даналығы біріктірілген. Ол бұл бағытты «хикмет-е йамани حکمت يامنی» деп атайды. Бұл хикмет ақылға (буранға) ғана емес, құдайлық илһамға, ішкі интуицияға, рухани ашылуға (кашф, ишрақ) сүйенетін хикмет түрі [8, 83 б.]. Ол тек логикалық дәлелдеумен шектелмей, болмысты біртұтас метафизикалық шындық ретінде қарастырады. Әрине, бұл философиялық жол Молла Садраның биік ойларының қалыптасуына және «жоғары даналық» (حكمت متعالیه) философиясының пайда болуына негіз болған.

Иранның заманауи философы Сейид Джалал ад-Дин Әштияни Мир Дамад және оның еңбектері туралы былай дейді: «Мир Дамадтың кітаптары ой тереңдігі мен зерттеу көлемі жағынан ислам философиясы еңбектерінде сирек кездеседі және ең жоғары философиялық деңгейде тұр. Оның ойлары мен пікірлерін толық зерттеу қажет, сонда Мир Дамадтың кейінгі философтардың ойына қаншалықты әсер еткенін білуге болады» [9, 91 б.].

Мир Әбу әл-Қасым Фендерески – Исфахан философиялық мектебіндегі көрнекті философ әрі кәламшы. Ол Мир Дамадтан кейін шамамен он жыл өмір сүріп, бірнеше буын шәкірт тәрбиелеген. Мир Фендерески хикмет пен математика саласында ұстаз болды, Ибн Синаның «شفا-Шифа» және «قانون-Қанун» еңбектерін оқытты. Көп жылдар ұстаздық етіп, философия мамандарының басым бөлігі оның шәкірттері болғанына қарамастан, бізге жеткен еңбектері аз. Оның ең маңызды философиялық еңбегі – «رساله-Risala-и Синаийа», онда ғылым мен өнердің мәні мен табиғаты қарастырылады [8, 1586.].

Оның философиялық еңбектері мен пікірлеріне сүйенсек, Мир Фендерески مشاء-машшаи философиясының өкілі, яғни Ибн Сина әдісін ұстанған. Алайда оның рухани жолында ишрақтық және сопылық бағыттың айқын әсері байқалады [8, 162 б.]. Ол Ираннан тыс жерлерге көп саяхат жасаған, өмірінің бір бөлігін Үндістанда өткізген. Сол жерде индуизм ілімімен танысуы, оны тек рационалды ойшыл емес, рухани ізденуші ретінде де көрсетті. Бұл ерекшелік оның өлеңдерінде де көрінеді: «چرخ با این اختران... – نغز و خوش و زیباستی – бұл аспан осынау жұлдыздарымен қандай көркем, қандай сұлу, қандай әсем» деген жолдар арқылы ол әлемнің типтік және рухани мәндерін сипаттайды. Мир Фендерески индуизм ілімі туралы «شرح كتاب المهاراة-Шарх-и китаб ал-Махара» еңбегінде жазып, ол кітап «شرح-Шарх-и джок» деген атаумен танымал болды [10, 13-22 бб.].

Исфahan ғылыми орталығының белсендісі Садр ад-Дин Ширази (Молла Садра) философиялық ойлаудың кезеңінде ең жоғары деңгейге жетті. Бұл тұлға Ибн Сина (X ғ.) мен Сухравардидан (XI ғ.) кейінгі дәуірде ислам әлемінде өзінің маңыздылығы мен дәрежесі бойынша теңдесі жоқ философ ретінде танылды. Балалық шағынан бастап ерекше ақыл-парасатқа ие болды. Ол білімнің негіздерін туған жері Ширазда меңгеріп, кейін Исфahan ғылыми орталығына аттанды. Мұнда ол Шейх Бахайдан дәстүрлі نقلی (Құран, хадис) ғылымын үйренді, философия мен хикмет ілімін Мир Дамадтан меңгерді [11, 49 б.]. Ол аз уақыт ішінде өз біліктілігімен ұстаздарын артта қалдырды. Кейін ол 15 жыл бойы Иранның Құм қаласына жақын Кахак деген ауылда оңашалану мен рухани тәрбие кезеңінен өтіп, ой бөліп, философияның құпиялары мен сырларын ашты. Осы кезеңде ол дәлелдер мен логикалық пайымдау арқылы қол жетпейтін хикмет пен даналыққа қол жеткізді. Осы кезеңнің соңында оның ой және шындыққа деген тереңдігі «حکمت متعالیه-хикмет-и мута’аллие» деген философиялық жүйеге айналды және ол оны «اسفار-Асфар» кітабында жазып қалдырды. Кейін Аллах-Верди ханның шақыруымен Ширазға оралып, өмірінің соңына дейін ұстаздық етіп, философиялық жазбалармен айналысты. Қажылыққа жаяу барған жетінші сапарында Басра қаласында қайтыс болып, сол жерде жерленді.

Зерттеу

Иран философиясының классикалық дәуірінде Мир Дамадтың философиялық жаңалықтары ерекше рөл атқарды. Оның ең негізгі жаңалығы – وجود (воджуд-болмыс) және ماهیت (маһиат-мән) мәселесін жаңа қырынан қарастыруымен ерекшеленеді. Бұған дейінгі ислам философиясында, әсіресе фалсафалық және кәлам дәстүрінде, воджуд\وجود пен маһиат – мән\ماهیت бірлігі немесе айырмашылығы мәселесі әрқашан да күрделі болған. Мир Дамад бұл мәселені өзгеше қырынан зерттеді. Ол бұрынғы философтардың көзқарасына қарамастан, іс жүзінде мәннің-ماهیت негізгі, ал болмыстың-وجود мойындалған әрі түсініксіз екенін дәлелдеді [12, 37 б.].

Мир Дамадтың тұжырымдамасы бойынша, егер болмыс-وجود тек қана ақылға негізделген абстрактылы ұғым деп қабылданбаса, онда мән-ماهیت абстрактылы және жалған болуға тиіс. Осы тұрғыдан ол «мәннің түпнегізділігі – اصالت ماهیت» принципіне сүйенді, яғни мәннің (ماهیت) болмыстан бұрын тұрғанын көрсетті. Бұл жаңалық философиялық ойлауды жаңа деңгейге көтеріп, кейінгі ойшылдар, оның ішінде Молла Садра үшін де маңызды негіз болды.

Иран философы, теолог Мұртаза Мотаххаридің пікірінше, философияда бүгінгі күні «болмыстың түпнегізділігі – اصالت وجود» немесе «мәннің түпнегізділігі-اصالت ماهیت» деп аталатын мәселе дәл осы формада алғаш рет Мир Дамад тарапынан енгізілген [12, 87 б.], – дейді.

Кәламшылдар болмысты сыртқы шындықта бар және мәнмен бір деп есептеген. Ал әл-Фараби кәламшылдарға қарсы шығып, болмыстың мәнмен бір еместігін алға тартты. Ол: ظرف ذهن – ақыл аясында – болмыс мәннен артық болады, ал сыртқы аяда (шындықта) – ظرف خارج екеуі бір деп түсіндірді [13, 41 б.].

Осы тұжырым философтар алдында маңызды сұрақ тудырды: «Қалайша болмыс пен мән ақыл аясында бір емес, ал сыртқы шындықта бір бола алады»? Бұған берілген жауап мынадай болды: болмыс – тек шартты ұғым – مفهوم اعتباری, ал ақыл – ذهن оны мәннен – ماهیت бөлек қарастырады. Сондықтан оның сыртқы аяда мәннен артық болуы міндетті емес [13, 108 б.], – деп түсіндіріледі.

Осы кезеңге дейін философтар мынадай ойда болды: егер болмысты шартты және

абстракті деп мойындамасақ, онда ол сыртқы аяда мәннен артық болуы тиіс. Мир Дамад мәселенің құрылымын түбегейлі өзгертті де, былай деді: «Егер болмысты шартты деп есептемесек, онда керісінше, мән шартты және абстракті болуы тиіс; демек, болмыс – түпнегізді әрі шынайы» [13, 136 б.]. Осы тұжырым арқылы философияда болмыстың түпнегізділігі мен мәннің түпнегізділігі мәселесі нақты түрде күн тәртібіне қойылды. Мир Дамад бұл дауда мәннің түпнегізділігін (اصالت ماهیت) жақтап, оны қорғады.

Мир Дамад философиялық және кәламдық мәселелердің көпшілігіне өз пікірін білдіріп, тәуелсіз ой көрсеткен. Солардың бірі – әлемнің пайда болуы мен мәңгілігі мәселесі. Бұл тақырып философия мен кәлам ғылымында ең көп талқыланатын мәселелердің бірі. Кәламшылар көзқарасы бойынша, әлемнің пайда болуы Алланың бар екенін дәлелдеудің алғашқы қадамы. Егер оны жоққа шығарса, теологиядағы күшті дәлелдердің бірі жоғалады. Сонымен қатар, бұл мәселе діни сенім тұрғысынан да маңызды, өйткені қасиетті кітаптардың мәтініне сәйкес, әлемді Алла Жаратқан, және барлық діндер оны Құдайдың жасағаны деп таниды.

Кәламшылдардың пайымдауынша, егер әрекет мәңгілік болса, онда оны жасаушы да болмайды. Сол себептен, егер әлем мәңгілік болса, Жаратушы қажетсіз болады, өйткені мәңгілік әлем өз-өзіне жеткілікті. Осылайша, «әлемнің пайда болуы (حادث) және мәңгілігі (قدم)» мәселесі тек философиялық емес, сонымен бірге діни тұрғыдан да өте маңызды тақырыпқа айналады [14, 219 б.].

Кәламшылдар да, философтар да әлемнің «حادث» (жаратылған) екенін мойындайды, яғни әлем мәңгілік емес; бірақ олардың пайымдауында «حادث» болу тәсілі әртүрлі:

1. Кәламшылдар «уақыттық пайда болуына» сенеді.

2. Философтар «заттан туындаған пайда болуына» сенеді.

Пайда болу (حادث) дегеніміз – бұрын жоқ нәрсенің бар болуы. Яғни, бір заттың бұрын болмауы, кейін пайда болуы. Бірінші топ (кәламшылдар) жоқтықты уақыттық тұрғыда түсінеді: «бұрын болмаған, кейін пайда болған» десе, ал екінші топ (философтар) пайда болуды тек уақытқа байланыстырмай, мүмкіншілік және ішкі бос кеңістік тұрғысынан қарайды. Яғни, зат мүмкіндік дәрежесінде бар болғандықтан ғана Жаратушыға мұқтаж [14, 224 б.].

Кәламшылдардың көзқарасы бойынша, әлем уақыттық тұрғыдан пайда болған: яғни әлемнің тарихы бар. Бұл дегеніміз, әлемнің басталатын нүктесі бар: сол нүктеден бұрын әлем жоқ, содан кейін Құдайдың еркімен әлем жаратылып, содан бері жалғасып келеді.

Философиялық бірінші сын: уақыт әлемнен тәуелсіз емес, өйткені уақыт материалдық әлемдегі қозғалыстан пайда болады. Уақыт өз алдына бөлек емес, әлемнің бір бөлігі және әлем жасалғаннан кейін ғана бар болады. Сондықтан «әлем қай сағатта немесе уақыт мезетінде жаратылды» деп айту дұрыс емес [14, 225 б.]. Кәламшылдар бұл сынға былай жауап береді: олар айтқан «уақыт жоқтығы» – ойдан шығарылған уақыт, яғни әлем жаратылмас бұрын Құдайдың бар болуынан ойдан алынған уақыт.

Философтардың сыны:

1. Құдай таза бар, өзгерістен, уақыттан тыс – таза бар болмыс, сондықтан қалайша уақытты ойдан шығара алады?

2. Егер әлем ойдан шығарылған уақытта жаратылған болса, онда әлем шын мәнінде емес, тек ойда пайда болған болып саналады.

Кәламшылдардың «уақыттық пайда болу» тұжырымы себептен туындының өзіне сәйкес келмеу немесе Құдайдың шексіз берілісін түсіндіруде қиындық тудырады. Сондықтан философтар, мысалы Әбу Әли Ибн Сина, әлемді «заттан туындаған пайда болу» (حادث ذاتی) деп түсіндіреді. Олар (философтар) былай дейді: «Кез келген мүмкін нәрсе өз табиғатында жоқ. Егер ол пайда болса, ол себеп арқылы пайда болады. Демек, мүмкін нәрсенің бар болуы оның бұрын жоқ болуынан кейін жүзеге асады. Әлем – мүмкіндік қасиетіне ие заттар жиынтығы, сондықтан өз табиғатында жоқ, тек Жаратушының қажеттілігі арқылы бар болады» [15, 94 б.]. Осылайша, философтар әлемді «заттан туындаған пайда болған» деп есептейді, себебі әлем пайда болғанға дейін жоқ болған.

Кәламшылдар көзқарасы бойынша, салдардың (әлемнің) себепке (Құдайға) мұқтаж болуының негізгі өлшемі – уақыттық пайда болу (حدوث زمانی). Егер әлем уақыттық тұрғыдан мәңгі деп танылса, онда ол себепке де, жаратушыға да мұқтаж емес болып шығады.

Ал философтар үшін мұқтаждықтың өлшемі – мүмкіндік (امكان), пайда болу (حدوث) емес. Сондықтан, әлем уақыттық тұрғыдан мәңгі деп есептелгеннің өзінде, оның мәндік мүмкіндігіне байланысты Құдайға

мұқтаждығы сақталады. Осы мәндік мұқтаж-дыңтың өзінде әлемнің мәндік пайда болуы (حدوث ذاتی) жасырын түрде қамтылған. Сол себепті, бұл мәселе төңірегінде каламшылар мен хикмет иелері (философтар) арасында үнемі пікірталас пен қайшылық болып келген.

Мир Дамад бір жағынан уақыттық пайда болуды түбегейлі қабылдамады, екінші жағынан мәндік пайда болуда да кемшілік бар деп санады. Оның пікірінше, мәндік пайда болуда әлемнің жоқтығының алдыңғы, ал болмысының кейінгі болуы - нақты болмыстық алдың-кейін емес, тек ақылдық талдау ғана. Яғни, ақыл тұрғысынан «мүмкін» нәрсенің жоқтығы оның болмысынан бұрын деп қарастырылады [16, 68 б.].

Мир Дамадтың мәндік пайда болуға айтқан тағы бір сынына тоқтасақ, мәндік мүмкіндік дегеніміз – бір нәрсенің болмыс пен болмауға бірдей бейтарап болуы, ал бұл оның нақты жоқтығын білдірмейді. Сондықтан «әлем мүмкін болғандықтан, оның жоқтығы болмысынан бұрын» деп айту дұрыс емес, өйткені бұл жағдайда «пайда болу» ұғымы толық жүзеге аспайды [16, 142 б.]. Осы қиындықтарды шешу және ғасырлар бойғы дауды тоқтату үшін Мир Дамад «дәһрлік пайда болу» (حدوث دهری) теориясын ұсынды. Дәһр – уақыттың абсолюттік, мәңгілік ағымы, яғни адам уақытынан тәуелсіз, бастамасыз уақыт. Худус дәһри – нәрсенің мәңгілік емес, бірақ дәһр аясында кейін пайда болғанын білдіреді.

Дәһрлік пайда болудың негіздерін Ходжи Сабзавари түсіндіру үшін үш негізгі алғышартта атап өтті.

1. Әрбір болмыстың өзіне тән болмыстық аясы (зурф – ظرف) бар. Мысалы, уақыттық болмыстар уақыт аясында ғана өмір сүреді және өз уақытының алдында немесе соңында болмайды. алғышартты атап өтеді:

2. Философтар болмыстағы жаратылғандар мен пайда болғандарды екі тізбекке бөледі:

– *көлденең тізбек*: бір әлемде, бір болмыстық деңгейде бірінен кейін бірі пайда болатын жаратылыстар (мысалы, табиғи әлемдегі уақыттық құбылыстар).

– *тік тізбек*: табиғат әлемі мен Құдайдың затының арасында орналасқан аралық әлемдер – малакут әлемі, одан жоғары мүжаррадат (дерексіз болмыстар) әлемі, ақырында уәжіп болмысқа дейінгі сатылар. Әрбір жоғары әлем төменгісінен болмыстық тұрғыдан күштірек және оны қамтып тұрады.

3. Жоқтық (عدم) – дербес ақиқат емес, ол болмыстан ой арқылы ажыратылып алынатын ұғымдық түсінік. Сондықтан жоқтық барлық үкімдерінде болмыстың ізімен жүреді: болмыс қалай болса, жоқтық та солай түсініледі [14, 224 б.].

Осы алғышарттарға сүйене отырып:

• Уақыттық болмыстың – уақыттық жоқтығы бар.

• Дәһрлік болмыстың (мысалы, малакут әлемінің) – дәһрлік жоқтығы бар.

Табиғат әлеміндегі жаратылыс екі түрлі болмысқа ие: біріншісі, көлденең болмыс – табиғи әлемдегі уақыттық тізбекте. Екіншісі, тік болмыс – малакут әлемінің төменгі сатысында орналасуы арқылы. Сондықтан табиғаттағы әрбір болмысқа екі түрлі жоқтық қатысты болады. Олар: *уақыттық жоқтық* – өз уақытынан бұрын және кейін болмауы тұрғысынан, *дәһрлік жоқтық* – малакут және дәһрлік болмыстар деңгейінде болмауы тұрғысынан. Осылайша, табиғат әлемінің болмысы дәһрлік жоқтықпен алдыңғы ретте қоршалған, яғни әлем дәһрлік пайда болу арқылы пайда болған деп есептеледі. Кейбір зерттеушілер бұл теорияны мәндік пайда болудың өзге бір түсіндірмесі деп санағанымен, шын мәнінде олай емес. Бұл – өте нәзік, терең әрі техникалық-интуитивтік (ذوقی) философиялық тұжырым. Оны толық түсіну шын мәнінде үлкен сабыр мен философиялық дайындықты талап етеді.

Дегенмен, Молла Садра әлемнің пайда болуына қатысты ұсынған шешімі арқылы философтарды мұндай күрделі әрі нәзік талдаулардан белгілі дәрежеде арылтты. Молла Садраның көзқарастарын қарастырғанда, бұл шешімге арнайы тоқталатын боламыз.

Мир Әбу әл-Қасым Фендереси «رساله صنایعیه-Рисала-и Санайе» еңбегінде пайғамбарлардың дәрежелері мен философтардың дәрежелерін салыстыра отырып, білімді ақыл арқылы меңгерудің маңыздылығын көрсетеді: «*Философтар кейде білім мен іс-әрекетте қателесуі мүмкін, ал пайғамбарлар қателеспейді. Философтар білімді зерттеу мен ой арқылы меңгерсе, пайғамбарлар оны илһам және құдайлық жігер арқылы алады. Философтардың ақылдық күші пайғамбарлардағыдай болмайды; пайғамбарларда екі қасиетті сезім (көру және есту) ақыл арқылы хабар алуға қызмет етеді*» [8, 184 б.].

Мир Фендерески ақылдың шыңын пайғамбарлыққа апаратын алғашқы қадам деп есептейді: «*Философтар ақылдың соңы-*

на жеткенде, бұл деңгей пайғамбарлыққа бастау болуы мүмкін». Бұл пікір حکمت الاشراق – ишрақ даналығына қайшы, себебі ишрақшылар пайғамбарлықты ішкі көрініс пен интуициядан бастау деп есептейді. Пайғамбарлар ақыл арқылы емес, толық ішкі көрініс арқылы шынайы білімге жетеді [8, 187 б.].

Молла Садра философиялық ойлау мен руханилықты біріктірген тұңғыш ірі ойшыл болды. Оның еңбектері, әсіресе الحکمة المتعالیة فی الاسفار المутаالیة (әл-хикмату әл-мутаалийә фи-л-асфар-ақыл-ойдың төрт сапарының трансценденттік философиясы) кітабы, философия мен дін арасындағы үйлесімділікті көрсетті. Молла Садра философияны тек логикалық талдау құралы ретінде емес, адам рухының жетілу жолы ретінде қарастырды. Ол философияны екі деңгейде бөліп қарастырды: نظری و عملی حکمت (хикмат-е назари ва амали-теориялық және практикалық хикмет). «Нәзәри» хикметі арқылы адам әлемнің шындықтарын таниды, «амали» хикметі арқылы рухани жетілуге және құдайлық құндылықтарға қол жеткізеді [17, 79 б.].

Молла Садра иман мен ізгі амалдарды (Құранда ерекше мән берілген) философияның теориялық және практикалық мақсаттарына сәйкес байланыстырады: «(бірақ иман еткендер – назарий философияның ең жоғарғы мақсатына, ал ізгі амалдар – практикалық философияның толық мақсаттарына жетеді)».

Молла Садраның ойынша, философия мен дін бір-бірін толықтырады және бір-біріне бағытталған. Оның тафсир және хадиске арналған жазбалары осы ойдың көрінісі. Яғни, оның фило-софиялық ойлары қасиетті салаларда да үзілмейді, керісінше, айқындыққа жетелейді.

Философияның барлық саласы оның Құран мен хадисті түсіндірумен байланысты. Ол шарифаттың ілімдерін олардың құдайдан шыққан ақылға (мүмкіндігінше) және Пайғамбар мен имамдардың ақылына сүйеніп, философиядағы жалпы принциптер ретінде қолданды. Бұл екі жолмен көрініс табады:

1. Ислам ілімдері – барлық шындықтарды танудың негізгі принциптері ретінде: «діннің кейбір құпиялары мен шарифаттың сырлары ақылмен түсіну мүмкіндігінен жоғары». Оларды тек пайғамбарлық және имамдық дәрежелер арқылы тануға болады.

2. Ислам ілімдері – зерттеу мен философиялық талдау нысаны ретінде:

Молла Садра әл-Мутааллин «Мафатих әл-Файб» еңбегінде Құран мен болмысты теңдестіріп, Құранның «жасырын кілттері» бар екенін және олар арқылы барлық шындықтарды тануға болатынын көрсетеді [17, 126 б.].

Молла Садра әл-Мутааллин өз еңбектерінде философия мен діннің үйлесімділігін үнемі атап көрсетеді. Молла Садра үшін философия мен философиялық пайымдау – құдайлық және діни сипатқа ие. Ол философияны грек ойшылдарына жатқызса да, бұл ойшылдардың өздеріне философиялық нұрды пайғамбарлықтан алғанын атап көрсетеді.

Молла Садраның тағы бір жаңалығы – حرکت جوهری (харакат-е джоуһари-субстанциялық қозғалыс) принципін енгізуінде. Яғни, барлық заттар өздерінің заттық табиғатында үздіксіз қозғалыста, өзгерісте және жаңару жолында. Осы принцип арқылы حدوث (пайда-болу) және قدم (қидәм-мәңгілік) мәселесі шешілді. Егер әлем үздіксіз қозғалыста болса, онда оған бір нақты бастау нүктесін іздеудің қажеті жоқ, өйткені әр сәтте әлем жаңа болып туылады және әр сәтте оған Құдайдың қатысы бар. Бұл тұжырым көптеген философиялық және теологиялық мәселелерді – уақыт, уақытша және мәңгілік, бастапқы және соңғы – түсіндіруге мүмкіндік береді.

Әлемнің пайда болуы (حدوث) мен мәңгілігі (قدم) мәселесін кейбір батыс философтары, (Кант) метафизиканың шешілмейтін жұмбақтары деп есептесе, Молла Садра бұл мәселені тұтас қозғалыс принципі арқылы шешті [14, 225 б.].

Біз жоғарыда Мир Дамадтың бұл күрделі мәселені шешуде حدوث دهری – (уақытқа бағынбайтын, бірақ мәңгі де емес жаратылу) дәір теориясын ұсынғанын айттық. Алайда, Молла Садра өзінің еңбегінде ұстазының бұл теориясына қолдамады және оны мәселенің шешімі деп есептемеді. Осы себептен, ол әлемнің пайда болуы мәселесін басқа тәсілмен түсіндіреді.

Молла Садра субстанциялық қозғалыс ілімі арқылы дәлелдеген жаратылу (пайда болу) түрі – уақыттық жаратылу (حدوث زمانی) (худус замани). Ол уақыттық жаратылуды болмыстағы қозғалысқа терең түсіндірме беру арқылы негіздейді [17, 241 б.].

Молла Садра уақытқа байланысты пайда болуды өзінің «Әфсар» кітабында былай сипаттайды: Егер болмыс мәні жағынан

қозғалыста болса, онда ол әр сәтте жаңа болмысқа ие болады, демек, әр сәт алдыңғы болмыстың жоқтығынан кейін келеді».

Молла Садра философиясында جودأصالت (асалату-л-воджуд-болмыстың түпнегізділігі) принципі маңызды орын алады. Ол бойынша барлық заттар өз мәнінде бар болу арқылы мән табады. Бұл тұжырым философиялық және кәламдық көзқарастар арасындағы қарама-қайшылықтарды жеңілдетті. Молла Садраның көзқарасы бойынша, философия мен дін адамға Құдайды таныту және рухани жетілуге жетелеу үшін бір мақсатқа жұмыс жасайды деді.

Молла Садраның «الحكمة المتعاليه فى»
 фи ал-асфар эл-арбаа эл-акилия», «الشواهد»
 مفاتيح», «المبداء و المعاد»
 -эл-мабда ва эл-маад», «ارشيى»
 еңбектері кең көлемді, аса маңызды және
 танымал философиялық бағыт материалы
 болып саналады. Төрт ғасырдан бері бұл
 еңбектер сопылар мен философтардың
 негізгі дереккөзі болып келеді.

Қорытынды

Аталған зерттеуімізде Иран философиясы мен хикметі жан-жақты талданып, Исфахан философиялық мектебінің тарихи-теориялық дамуы қарастырылды. Исфахан мектебі өкілдері – Мир Дамад, Мир Фендерески және Молла Садр философиялық ойлау мен рухани ізденістердің дамуына қосқан үлесі арқылы зерттелді.

Мир Дамадтың тұжырымдары болмыс (وجود) пен мән (ماهية) мәселесін жаңа қырынан қарастыруға бағытталғаны анықталды. Ол философиялық ойлауда маңызды жаңалық енгізіп, мәннің негізгі ұғым ретіндегі рөлін көрсеткен. Мир Фендерески философияны әрі рационалды, әрі рухани тұрғыдан дамытып, مشاء дәстүрін ұстана отырып, өмірлік тәжірибесінде ирфан (عرفان) және ишрақ (اشراق) элементтерін қолданғаны назар аудартады. Оның шығармашылығы философия мен руханилық арасындағы сабақтастықты айқындайды.

Молла Садраның «Хикмет әл-Мута‘алия» жүйесінде философия мен діннің үйлесімділігін көрсетуі, қозғалыс жауһары (الحركة الجوهرية) принципі арқылы әлемнің үздіксіз қозғалысында екенін дәлелдеуі, сондай-ақ وجود و اصلت болмыстың түп-негізділігі қағидасы философиялық және

кәламдық пікірлер арасындағы қарама-қайшылықтарды жеңілдеткені зерттеуде айқындалды. Сонымен қатар, оның тұжырымдары болмыс пен мән, әлемнің пайда болуы мен Құдайға тәуелділік мәселелерін түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан қарағанда, Исфахан мектебі философиялық ойлау, рухани ізденіс және дін мен философияны үйлестірудің үлгісі ретінде ерекше мәнге ие болды. Мектептің теориялық және практикалық тұжырымдары қазіргі философиялық зерттеулерде де өзекті болып, рационалды және рухани көзқарастардың үйлесімділігін сақтау жолдарын көрсетеді. Қорыта айтқанда, Исфахан философиясы – Мир Дамадтан бастап Молла Садраға дейін – философиялық ойлау мен рухани ізденісті дамытуда, дін мен философияны үйлестіруге үлгілі мектеп ретінде бағаланады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кудайбергенова, Г. К., & Кокеева, Д. М.
(2025). Парсы көркем шығармаларында грек философияның сипаты. Қазақстан шығыстануы ғылыми журналы, 15(3), 303–313. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.303>
- 2 و تخانشزاد: انرياء فيلسف خيرات (2022). تخيزراي
يعامتجا راتخاس رد نانتساڭ اپانباريا يكيتركلايد شيدينا يزير
يندن لوا پاچ. همدنيا انريا ريدم
(3 دلج) مالمسا هفسلف خيرات. (1400). هابو ريض
مالمسا نيون تكمك مسسوم
ميپايطاط (ج) مالمسا هفسلف خيرات. (2020). هابو ريض
ريبوك تاراشتتا (مجزم)
انريا رد مولء وتكمك خيرات هابو ريطن. ا. ذ. نافص
ريبوك ريما تاراشتتا (مجنپ پاچ)
ناهفصا بتكم. ع. م. س. بقلطم سردم
يروھط تاراشتتا
نارهت هاگشناد ميكد رازھ رهش. ع. ميراط
ريم و داماد ريم لاج حرش. ا. ه. ا. يدابآ نيسد
ناهفصا تاراشتتا. يسكرندف
الم فيلسف آراء و لاج حرش. (1387). ج. س. مي نايبشا
تاراشتتا زكرم بمق ويملاء هزو مالمسا تاغيليت رتؤد اردص.
10 Кокеева, Д. М., & Исмагулова, С. А.
(2023). Кабир мұрасындағы діни-философиялық синкретизм. ҚазҰУ хабаршысы. Дінтану сериясы,
(34), 13–22. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2023.v34.i2.r2>
- 11 و اردصالمه هفسلف رد تروريص. م. م. (1396). م. م. می مشاه
ريبوک تاراشتتا. (موس پاچ) لگھ
رد «تيهام» سانسانعوم. (1398). م. س. نيافنام
هاگشناد مالمسا هفسلف اياه روزما دامادريم هفيظالديعام
ويصورى مالمسا مولء
يسانشه نوگ. (1403). ن. نيوتوفم & ز. سييلوام ناجاآ
سي باراف هفسلف رد نيقي طيارش و فيرعت اب نأ تبسن و نيقي
116، 108–136)، نارهت هاگشناد مالمسا مالک و هفسلف
<https://doi.org/10.2001.1.15600874.1403.29.4.5.5>
و قيقحلاب مدق و شود نيبئ. (1404). س. سي نايبش
ميمسا هفسلف خيرات نيهلاتملايدص آارا ري هيكر اب زاجملا
(4/14). <https://doi.org/10.22034/HPI.2024.477415.1102>
پاچ) نارفء تكمك. ع. دلائنيما
ينيخد يشهوژ و يشروما مسسوم تاراشتتا (موس)

تاسبقلا. (1398). دامادیم، بدمحم، ن، رقا، بدمحم. 16
ه. غا، لالاج، و تاراشتنا سسؤم، ن، ایه، هاگشناد
رعاشملا هلاس. م. ب. م. (1400). ی، زاریش، ن، یدلاردص 17
بآذک نآئسوی. (موسد پاچا).

Transliteration

1 Qudaibergenova, G. K., & Kokeyeva, D. M. (2025). Parsi körkem şygarmalarynda grek filosofтарыnyň sipaty [The Representation of Greek Philosophers in Persian Literary Works]. Qazaqstan şygystanuy gylmy jurnaly, 15(3), 303–313. <https://doi.org/10.63051/kos.2025.3.303> (In Kazakh)

2 Yadbarakht. (2022). Tarikh-e falsafe-ye Iran: Bazshenakht va peyri-ye andishe-ye dialektiki-ye Iraniyan-e bastan dar sakhtar-e ejtemai-ye modern-e Iran-e ayande [The History of Iranian Philosophy: Rediscovering and Establishing the Dialectical Thought of Ancient Iranians within the Social Structure of Iran's Future]. Chap-e aval, London. (In Persian)

3 Khosropanah, A. (2021). Tarikh-e falsafe-ye eslami [The History of Islamic Philosophy] (Vol. 3). Mo'assese-ye Hekmat-e Novin-e Eslami. (In Persian)

4 Corbin, H. (2020). Tarikh-e falsafe-ye eslami [The History of Islamic Philosophy] (J. Tabatabaei, Trans.). Entesharat-e Kavir. (In Persian)

5 Safa, Z. A. (2019). Nazari be tarikh-e hekmat va olum dar Iran [A Survey of the History of Philosophy and Sciences in Iran] (5th ed.). Entesharat-e Amir Kabir. (In Persian)

6 Modarres Motlaq, S. M. A. (2020). Maktab-e Esfahan [The School of Isfahan]. Entesharat-e Tahuri. (In Persian)

7 Taremi, A. (2016). Shahr-e hezar hakim [The City of a Thousand Sages]. Daneshgah-e Tehran. (In Persian)

8 Hosseinabadi, A. H. (2018). Sharh-e hal-e Mir Damad va Mir Fendereski [Biographical Accounts of Mir Damad and Mir Fendereski]. Entesharat-e Esfahan. (In Persian)

9 Ashtiyani, S. J. (2008). Sharh-e hal va ara-ye falsafi-ye Molla Sadra [The Life and Philosophical Views of Mulla Sadra]. Daftar-e Tablighat-e Eslami-ye Howze-ye Elmiye-ye Qom, Markaz-e Entesharat. (In Persian)

10 Kokeyeva, D. M., & Ismagulova, S. A. (2023). Kabir murasyndagy dini-filosofiyalyq sinkretizm [Religious and Philosophical Syncretism in Kabir's Legacy]. QazUU habarshysy. Dintanu seriyasy [Bulletin

of KazNU. Religious Studies Series], (34), 13–22. <https://doi.org/10.26577/EJRS.2023.v34.i2.r2> (In Kazakh)

11 Hashemi, M. M. (2017). Seyrurat dar falsafe-ye Molla Sadra va Hegel [Becoming in the Philosophy of Mulla Sadra and Hegel] (3rd ed.). Entesharat-e Kavir. (In Persian)

12 Manafian, S. M. (2019). Ma'na-shenasi-ye "mahiyat" dar ma-ba'd al-tabie-ye Mirdamad [An Analysis of the Meaning of "Essence" in Mir Damad's Metaphysics]. Amuzehaye Falsafe-ye Eslami, Daneshgah-e Olum-e Eslami-ye Razavi [Lessons in Islamic Philosophy, Razavi University of Islamic Sciences], (24). (In Persian)

13 Aqajan Mavalaei, Z., & Moftouni, N. (2024). Gune-shenasi-ye yaqin va nesbat-e an ba ta'rif va sharayet-e yaqin dar falsafe-ye Farabi [A Typology of Certainty and Its Relation to the Definition and Conditions of Certainty in Al-Farabi's Philosophy]. Falsafe va Kalam-e Eslami, Daneshgah-e Tehran [Islamic Philosophy and Theology, University of Tehran], (116), 108–136. <https://doi.org/20.1001.1.15600874.1403.29.4.5.5> (In Persian)

14 Ziaei, S. (2025). Tabyin-e hoduth va qidam bel-haqiqa va al-majaz ba tekye bar ara-ye Sadr al-Mota'allehin [Explaining Origination and Eternity in Reality and Metaphor Based on the Views of Sadr al-Muta'allihin]. Tarikh-e Falsafe-ye Eslami, 4(14). <https://doi.org/10.22034/HPI.2024.477415.1102> (In Persian)

15 Amini-Nejad, A. (2015). Hekmat-e erfani [Mystical Wisdom] (3rd ed.). Entesharat-e Mo'assese-ye Amuzeshi va Pazhuheshe-ye Khomeini. (In Persian)

16 Mohammad Baqer ibn Mohammad, Mirdamad. (2019). Al-Qabasat [The Sparks]. Daneshgah-e Tehran, Mo'assese-ye Entesharat va Chap-e Nahj al-Balaghe. (In Persian)

17 Sadr al-Din Shirazi, M. B. M. (2021). Resale-ye al-Masha'er [Treatise on Metaphysical Perceptions] (3rd ed.). Bustan-e Ketab. (In Persian)

Авторлардың үлесі

Г.К. Кудайбергенова – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, ғылыми әдебиеттерді талдауға, зерттеу нәтижелерін жинақтауға және мақаланың негізгі мәтінін жазуға үлес қосты. **Д.М. Кокеева** – ғылыми материалдарды жүйелеуге, зерттеу нәтижелерін талдауға, мақаланың мазмұнын жетілдіруге және қолжазбаны редакциялауға үлес қосты.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гульбакыт Кализатовна Кудайбергенова

аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3345-2228

Дариға Молдағалиевна Кокеева

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: dmkbuddy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9637-9067

Гульбакыт Кализатовна Кудайбергенова

старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени ал-Фараби. Алматы, Казахстан, email: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3345-2228

Дариға Молдағалиевна Кокеева

доцент, кандидат философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: dmkbuddy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9637-9067

Gulbakyt Kudaibergenova

Senior Lecturer, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3345-2228

Dariga Kokeyeva

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: dmkbuddy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9637-9067